

- ¹² Коммунистическое подполье Молдавии, 1941—1944.— С. 57, 60; Грати-
нич С. А. На левом берегу Днестра, 1941—1944.— С. 95, 96.
- ¹³ Коммунистическое подполье Молдавии, 1941—1944.— С. 32, 33.
- ^{14—17} ЦДАГО України, ф. 89, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 3.
- ¹⁸ Там же, спр. 23, арк. 9—12.
- ¹⁹ Там же, спр. 1, арк. 3, 4; спр. 2, арк. 2.
- ²⁰ Там же, спр. 1, арк. 4, 5; спр. 23, арк. 10, 11.
- * За деякими документами, Ф. Г. Томаш (ЦДАГО України, ф. 89, оп. 1, спр. 1, арк. 5).
- ²¹ ЦДАГО України, ф. 89, оп. 1, спр. 1, арк. 5, 6; спр. 23, арк. 9, 10.
- ²² Там же, спр. 1, арк. 22, 23, 28, 39—41, 44.
- ²³ Там же, спр. 15, арк. 9.
- ²⁴ Там же, спр. 1, арк. 45, 47; спр. 15, арк. 15.
- ²⁵ Там же, спр. 1, арк. 67, 210, 244; Золотые Звезды Полесья: Очерки о Героях Советского Союза.— К., 1985.— С. 430—432.
- ²⁶ ЦДАГО України, ф. 89, оп. 1, спр. 1, арк. 247; спр. 20, арк. 2; спр. 23, арк. 44.
- ²⁷ Там же, ф. 90, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 2.
- ²⁸ Там же, арк. 111.
- ²⁹ Там же, спр. 2, арк. 1—22.
- ³⁰ Там же, арк. 54, 55.
- * За іншими джерелами, 86 партизанів (ЦДАГО України, ф. 91, оп. 1, спр. 1, арк. 4; спр. 2, арк. 1; ф. 166, оп. 3, спр. 137, арк. 15).
- ³¹ ЦДАГО України, ф. 91, оп. 1, спр. 1, арк. 27.
- ³² Там же, арк. 3, 4; спр. 2, арк. 4, 5.
- ³³ Там же, спр. 1, арк. 4.
- ³⁴ Там же, спр. 2, арк. 10, 11.
- * Національність і місце народження чотирьох партизанів встановити не вдалося.
- ³⁵ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 4, спр. 211, арк. 1, 14, 17, 31—33.
- ³⁶ Там же, спр. 404, арк. 9—13; спр. 166, арк. 43; спр. 171, арк. 97, 100, 102, 104.
- ³⁷ Там же, оп. 1, спр. 158, арк. 21.
- ³⁸ Там же, арк. 48, 49.
- ³⁹ Там же, арк. 10—13, 25; оп. 4, спр. 8, арк. 43, 44; спр. 36, арк. 2, 3, 28, 29; спр. 253, арк. 3; спр. 254, арк. 3; спр. 381, арк. 26, 41; ф. 89, оп. 1, спр. 24, арк. 1/2, 10, 11, 15, 16, 18, 19.
- ⁴⁰ Там же, ф. 62, оп. 4, спр. 8, арк. 43, 46, 47; спр. 253, арк. 3; спр. 381, арк. 26.
- ⁴¹ Там же, оп. 1, спр. 158, арк. 41—43, 124.

С. Я. Єлисаветський (Київ)

Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні

У роки другої світової війни євреї були не тільки жертвами фашизму, вони ще воювали проти гітлерівських загарбників у лавах Радянських Збройних Сил, інших союзних армій, брали участь в антифашистському підпіллі, вели боротьбу проти окупантів у партизанських загонах.

У даній розвідці мова йтиме про опір геноциду та участь євреїв у партизанському русі на території України.

Відомо, що в республіці гітлерівські айнзацгрупи знищували єврейське населення майже відразу після окупації міст, як, наприклад, у Києві. Гетто, якщо і створювалися, то існували недовго і правили за місце збору для наступного тотального знищення євреїв. Такі обставини значно обмежували можливість опору акціям холокосту, тим більше організації партизанських дій. Але матеріали Надзвичайної державної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, підрозділів Комісії в областях і містах України свідчать про численні факти опору приречених євреїв.

Багато єврейських сімей, щоб уникнути езекуцій, різними шляхами кінчали життя самогубством. Восени 1942 р. частина євреїв містечка Мізоч на Рівненщині здійснила відчайдушний трагічний акт. Вони самі підпалили цілий квартал, де розмішувалися, родинами кидались у вогонь і згорали, щоб не потрапити до кривавих рук фашистів. У результаті загинуло 200 чол.¹

В Браїлові на Вінничині під час розстрілу євреїв у лютому 1942 р. молода дівчина Ліза Перкель відмовилася роздягнутися і вимагала, щоб її розстріляли одягнутою. Дівчину били прикладами, кололи багнетом, але нічого не змогли з нею вдіяти. Тоді комендант Крафт вирішив сам навести «порядок». Він підійшов ближче і дав розпорядження. Повалена дівчина піднялася на ноги, з рота лилася кров, плаття було подерте на клоччя. Спокійно зустріла вона погляд коменданта, що підходив, і плюнула йому в обличчя. «Вогонь!» — крикнув він. Пролунав залп. Ліза Перкель загинула, але зломити її волю, гідність і честь фашистам було не під силу^{1а}.

Там, де існували гетто і табори, євреї організовували бойові групи. До літа 1942 р. у гетто Західної Волині (Волинська і Рівненська області) було створено 18 єврейських бойових груп, у тому числі в Любомлі, Шацьку, Маневичах, Ковелі, Дубно, Рафалівці, Дубровиці та в інших містах².

На території Західної Волині збройні виступи євреїв проти нацистських катів відбулися 1942 р. у гетто Луцька, Кременця, Мізоча і Тучина. 9 серпня 1942 р., на світанку, кременецьке гетто було оточене поліцією і німецькою жандармерією, яким вдалося зненацька увірватися на його територію. Тому опір був дещо безладним. Однак за перші два дні бою бійці гетто знищили 16 німців і поліцаїв. На третій день єврейські бойовики запалили гетто з усіх боків. Пожежа і боротьба за його мурами, за свідченнями мешканців Кременця, тривала цілий тиждень³.

Найбільш підготовленим було збройне повстання у тучинському гетто. Воно спалахнуло 24 вересня 1942 р. Головний удар у сутичці з поліцією прийняли на себе 60 молодих повстанців, більшість з яких загинула. В ході повстання було знищено чимало поліцаїв, але найсуттєвішим було те, що майже 2 тис. чол. вдалося втекти з гетто⁴.

У Східній Галичині збройні виступи в'язнів-євреїв мали місце у Бродях, Рогатині, Борщові, у львівському гетто та Янівському концтаборі. В доповіді начальника СС і поліції «дистрикту Галичина» зазначалося: «В гетто Рогатина євреї побудували три великі підземні схови, які назвали «Сталінград», «Севастополь» і «Ленінград». Коли поліцаї прийшли до схову «Сталінград», по них почали стріляти. Незважаючи на заклик залишити схов, євреї не виходили... Схов було спалено»⁵.

Навесні 1942 р. у борщівському гетто на Тернопільщині було організовано антифашистську групу молоді, якій вдалося здобути незначну кількість зброї. Напередодні ліквідації гетто підпільники перебравшись у сусідній ліс, утворивши партизанську групу. Окупаційний гебітс-комісаріат іменував групу «Борщовер банда» («Борщівська банда»). 17 листопада 1943 р. бійці групи напали на Борщівську в'язницю і звільнили 50 в'язнів. 6 грудня група була оточена великими силами німців і після багатогодинного бою розсіялася. Під час бою єврейські бійці зазнали великих втрат, але й вони знищили певну кількість німців⁶.

У деяких містечках Прикарпаття під час ліквідації гетто приречені євреї вдавалися до опору. Годинами, а інколи і кілька днів точилася збройна боротьба. Проте факти про ці події надто бідні і потребують дальшого дослідження. В'язні, зокрема молодь, свідомо йшли на загибель заради одного: у боротьбі з фашизмом зберегти свою честь. Ім допомагали українська і польська інтелігенція, робітники і селяни, які, нехтуючи небезпекою, встановлювали з ними зв'язки, сприяли їхній боротьбі з гітлерівськими катами, рятували її від неминучої смерті⁷.

Антинацистське підпілля у львівському гетто, що прагнуло до активних рішучих дій проти окупантів, очолили поет Я. Шудріх (Янкель) та адвокат Є. Горович (Мундик). Вони сподівались організувати широкий вихід молоді з гетто у ліси і створення там партизанських груп. Їм вдалося встановити контакти з представниками Гвардії Людової і членами антифашистської підпільно-партизанської організації — Народної Гвардії ім. Івана Франка. Представники Армії Крайової (АК) заявили, що не хочуть мати з євреями нічого спільного, і відмовилися від будь-яких контактів⁸.

У березні 1943 р. львівське підпілля встановило зв'язок з підпіллям бродівського гетто. За допомогою водія-німця, що виявився провокатором, гестапівцям вдалося заманити у пастку 17 підпільників-євреїв, котрі мали приєднатися до бродівських партизанів. 16 травня 1943 р. охоронники і жандарми увірвалися до домівки Я. Шудріха. Поет-партизан вдався до збройного опору і загинув у нерівній боротьбі. Ярослав Галан пізніше про нього писав: «Я не можу також забути свого друга Шудріха. Цей досвідчений підпільник знав, що таке боротьба. Він міг сконати тільки так, як умирає солдат»⁹.

1 червня 1943 р. на територію львівського гетто в'їхали машини з гестапівцями, щоб ліквідувати гетто й останніх його мешканців. Навіть сьогодні, через півсторіччя, не припиняються дискусії серед істориків, чи було повстання у львівському гетто, чи не було. Очевидно, що повстання такого масштабу як у гетто Белостока чи Вільнюса, у Львові не було. Після відправлення найбільш підготовлених людей до бродівських лісів та невдалих втеч у травні 1943 р. єврейському підпіллю львівського гетто бракувало сил для повстання. Проте там мав місце збройний опір нацистським катам. Три дні погано озброєні групи підпільників вели збройну боротьбу з переважаючими силами гітлерівців. З вікон, горищ будинків, підвалів — звідусіль приречені прагнули поразити ворогів кулями і камінням, саморобними гранатами. «Великою кров'ю,— пише дослідник,— доводилося платити за гідність і волю, оскільки в жорстоких умовах гетто неможливо було за надто стислі строки навчити військовій справі цивільне населення, якому протистояли треновані вбивці, озброєні артилерією і вогнеметами»¹⁰.

Нацисти спалювали цілі квартали гетто, щоб зламати відчайдушний опір приречених. «Чим менше залишалось євреїв, тим міцнішим ставав їхній опір»,— констатував у звіті начальник СС і поліції «дистрикту Галичина» Кацман. Оточені з усіх боків великими силами ворога, бійці львівського гетто бажали загинути зі зброєю в руках, але не капітулювати. Групенфюрер Кацман доповідав: «Щоб уникнути власних втрат, необхідно було із самого початку діяти з особливою жорстокістю. При цьому були змушені підпалити і підірвати багато будинків... Під час очищення єврейського району необхідно було витягнути з всіляких сховів залишки трьох тисяч осіб, які кінчили життя самогубством за допомогою отрути»¹¹. Восени 1943 р. гітлерівське керівництво дистрикту вирішило остаточно ліквідувати Янівський табір і всіх його в'язнів, у тому числі й особливу команду євреїв, що мала знищити нацистських злочинців (її називали «бригада смерті»). Робітники цієї бригади на чолі з Херхесом дізналися про плани гестапівців. 120 смертників сформували групу, завданнями якої були знищення охоронників, захоплення зброї й організація втечі до лісу. Був розроблений план дій. Групу було поділено на бойові четвірки, до кожної доведено, що вона мала робити¹².

19 листопада 1943 р. Херхес таємно зібрав членів бойових четвірок і звернувся до них із запальними словами: «Колеги і брати! Настав час життя або смерті. Зранку згоримо або опинимось на волі. Чи не краще полягти від кулі і загинути з честю за волю, аніж до самої смерті їм надійно прислужувати? Допомогати їм нищити і притаювати сліди вбивств? Не буде цього!»¹³.

Смертникам вдалося частково виконати свій план. Кількох охоронників було вбито лопатами, захоплено невелику кількість зброї, в'язні вирвалися на волю. Але підрозділи табірної варти наздогнали і розстріляли більшість беззбройних втікачів. Інші загинули у нерівній сутичці. Лише кільком в'язням пощастило досягти лісу і таким чином врятуватися¹⁴.

Професор Я. Хонігсман, який зробив незаперечний внесок у дослідження катастрофи євреїв Львова, в своїй праці пише: «Індивідуальний терор проти фашистів не давав і не міг дати користі приреченим людям в гетто і концтаборах. Навпаки, він став причиною загибелі багатьох левинних людей»¹⁵. Проте автор справедливо стверджує, що з весни 1943 р. акти індивідуального терору євреїв проти гітлерівських катів відбувалися все частіше і наводить кілька прикладів. Ми вважаємо, що індивідуальна боротьба і терор приречених євреїв проти нацистських катів свідчать про нездоланий дух опору, про прагнення віддати своє життя в боротьбі в умовах, коли остаточно приреченість в'язнів гетто і таборів усвідомлювалась уже багатьма з них — адже це була весна 1943 р. Тому твердження, що індивідуальний терор проти фашистів «став причиною загибелі багатьох невинних людей» є некоректним у багатьох відношеннях.

Свій внесок у боротьбу проти гітлерівських окупантів у лавах антифашистського підпілля зробили сини і дочки єврейського народу і на Правобережній Україні. Звичайно, вони діяли не самотужки, а в тісній бойовій співдружності з українцями, росіянами, представниками інших народів.

Сміливим і безстрашним бійцем київського антифашистського підпілля була Тетяна Маркус — член бойової диверсійної групи В. Кудряшова. Вона особисто «знищила десятки німецьких солдатів і офіцерів, зрадників... Виконувала найвідповідальніші доручення по підготовці диверсій...»¹⁶⁻¹⁷.

Колишній працівник київської міськради С. Пекер брав участь в обороні Києва. За допомогою жінки, українки за національністю, було знято квартиру на Козачій вулиці. Згодом було встановлено зв'язок з підпільниками Д. Лисовцем і П. Четвертяковим. Вони принесли до квартири Пекера радіоприймач, і він почав регулярно прослуховувати й записувати зведення Радінформбюро. Пізніше Четвертяков приніс каучукове друкарське кліше. Підпільники розгорнули друкування листівок. На наступ Червоної армії від Сталінграда відреагували листівкою-відозвою «Наближається час, коли Україна буде вільною». Коли почалися облоги на молоді і депортація її до Німеччини, було надруковано листівку «Не від'їжджайте до Німеччини, бо там люди гинуть». Окрім друкування та розповсюдження листівок, група Лисовця—Пекера виготовляла різні документи, довідки, метрики, що давало змогу врятувати деяких підпільників від вивезення до Німеччини¹⁸.

В окупованій румунами Одесі в смертельно небезпечній роботі по встановленню зв'язків з партизанами катакомб, по друкуванню і розповсюдженню листівок пліч-о-пліч з українцями і росіянами діяли єврейські дівчата, сестри Олена й Оля Канторовичі¹⁹. Одеську підпільницю О. П. Якобсон було заарештовано гестапо за два тижні до визволення Одеси. Її звинувачували в організації підпілля, в зв'язках з партизанами с. Нерубайське (група Клименка) і після жорстоких знущань розстріляли. В одному з фондів архіву Яд Вашем є документ-характеристика Ольги Якобсон, підписана командуванням партизанської групи «Радянські патріоти». Документ характеризує її «як віддану патріотку своєї Батьківщини, що героїчно боролася проти німецько-румунських загарбників»²⁰.

Найбільш дійовою формою опору єврейського населення нацистським катам був, звичайно, перехід до партизанської боротьби. В середині серпня 1941 р. Жовтневий райком КП(б)У м. Дніпропетровська

затвердив партизанський загін у складі 19 бійців. Командиром загону було призначено В. Шахновича, колишнього завідуючого міськфінвідділом, комісаром — П. С. Вишняцького, доцента Дніпропетровського транспортного інституту. Загін був переданий у розпорядження 6-ї армії. Протягом двох тижнів бійці загону проходили військову підготовку. Після цього вони прийняли партизанську присягу²¹.

Просування гітлерівців на схід викликало необхідність передислокації загону до новомосковських лісів на Лівобережжі Дніпра. Бойову діяльність загін Шахновича розпочав у кінці вересня 1941 р. На той час він мав на озброєнні кулемет і 50 гранат. Кількість гвинтівок і мін не встановлена. Партизани загону зуміли перерізати важливий кабель зв'язку Дніпропетровськ — Павлоград. Спільно з партизанським загonom Масалигіна вони підірвали два німецькі військові ешелони на лінії Дніпропетровськ — Красноград²².

У жовтні — листопаді 1941 р. загони Шахновича і Масалигіна здійснили напади на німецьку базу в радгоспі Вільне. Було захоплено трофеї, знищено 30 гітлерівців. Пізніше бійці загону Шахновича брали участь у визволенні 300 радянських військовополонених²³. Звичайно, що ці дії потрібно розглядати не під кутом зору розгортання масового партизанського руху в Україні 1943 року. Ці сміливі й рішучі партизанські операції проти фашистського «нового порядку» відбулися в найтяжчі й найсворіші для Радянського Союзу й України осінні місяці 1941 року, і саме в цьому контексті їх треба й оцінювати.

Німецьке командування кинуло проти радянських партизанів у новомосковському лісі два полки охоронної дивізії СС і сотні поліцаїв. Ліс було блоковано. 24 грудня 1941 р. есесівці увірвалися до лісу. Нерівна боротьба тривала 10 діб. У боях з німецько-фашистськими загарбниками загинули смертю хоробрих командир Шахнович, комісар Вишняцький, майже всі бійці загону, в якому з 19 воїнів 9 були євреї. 5 січня 1942 р. загін Шахновича припинив своє існування²⁴. Великих втрат зазнали й інші радянські партизанські загони, що перебували у новомосковських лісах. Лише кільком партизанам вдалося вийти з оточення і врятуватись.

Чимало євреїв — колишніх офіцерів і солдатів Червоної армії, які опинились у ворожому оточенні на початку війни чи потрапили у полон, але спромоглися вирватися, брали участь у формуванні радянських партизанських загонів в Україні восени 1941 р. — навесні 1942 р. Певною ілюстрацією цього твердження був бойовий шлях Л. Беренштейна, лейтенанта Червоної армії. На його особистому рахунку 8 підірваних ворожих ешелонів, руйнування кількох мостів, захоплення складу з паливом. У серпні 1943 р. Л. Беренштейна призначено начальником штабу партизанського загону ім. Пожарського, а наприкінці року він очолив загін. Влітку 1944 р. його було перебазовано літаком у Карпати, де він розгорнув бойові дії проти окупантів на півдні Польщі, а згодом перейшов у Східну Словаччину на допомогу словацьким повстанцям-антифашистам²⁵.

Лейтенант Червоної армії Є. Волянський влітку 1941 р. потрапив у вороже оточення, але йому пощастило вирватися з кільця. Він знаходився в різних партизанських загонах, сформованих колишніми військовослужбовцями Червоної армії, які опинились у фашистському тилу. На початку 1943 р. Є. Волянський — у партизанському з'єднанні полковника Я. Мельника. Його призначено заступником командира розвідувального загону. Завдяки його великому досвіду, хисту розвідника партизани з'єднання чотири рази непоміченими і без втрат виходили з ворожого оточення²⁶.

В серпні 1944 р. група, у складі якої був капітан Волянський, була десантована на територію Словаччини. Вона започаткувала загін, а згодом — партизанську бригаду, яку майже півроку (до з'єднання з частинами Радянської армії) очолював Є. Волянський. Тільки з серпня по

жовтень 1944 р. бійці бригади знищили 1145 гітлерівців. Кавалер трьох орденів Червоного Прапора, багатьох зарубіжних бойових нагород, 23-річний капітан Волянський став «почесним громадянином» п'яти словацьких міст²⁷.

Наприкінці жовтня 1941 р. під час звірячого знищення румунськими окупантами десятків тисяч одеських євреїв невеличкій групі людей вдалося вийти з кільця оточення і сховатися. Серед них був Г. Фурман, солдат першої світової війни, з родиною. Під його керівництвом 25 втікачів-євреїв, серед яких Д. Красноштейн, Д. Семберг, Х. Лібензон, Е. Заславський, Ш. Фельдман, К. Васіна дісталися до Куяльника, де мешкав каменярь В. Іванов, друг дитинства Фурмана. Він був зв'язаний з одеським підпіллям і допоміг партизанам-підпільникам Фурмана зв'язатися з партизанським загonom Бадеева, що діяв у одеських катакомбах. Навесні 1942 р. під час збройних сутичок партизанів з окупантами було знищено 45 і поранено 60 фашистів²⁸.

Самостійні єврейські партизанські групи і загони вперше виникли на Волині в 1942 р. Однією з таких груп була бойова група з 12 партизанів, сформована в жовтні того ж року М. Місюрою й Е. Бакальчуком, колишніми працівниками міліції м. Сарни Ровенської області. Група почала діяти, майже не маючи зброї. За кілька днів їй вдалося здобути 3 гвинтівки, 2 рушниці і невелику кількість патронів. Поблизу Сарн і Висоцька ховалися численні групи єврейського цивільного населення. Партизани головні зусилля спрямовували на їх захист і підтримку, а також на поповнення своїх рядів молоддю, зокрема з колишніх в'язнів гетто²⁹.

В цьому ж районі опинився О. Абугов, молодший лейтенант, єврей, який з групою товаришів утік з табору військовополонених у Ковелі. Спільно з єврейською молоддю, яка до них приєдналася, група Абугова утворила другий єврейський партизанський загін³⁰. У кінці 1942 р., за пропозицією полковника А. Бринського, обидва загони з'єдналися. В лютому 1943 р. командиром формування, що одержало назву «Загін ім. Ворошилова», було призначено Максима Місюри. Е. Бакальчук став начальником лісового цивільного табору євреїв³¹. Загін ім. Ворошилова спочатку ввійшов до партизанської бригади А. Бринського. Командир бригади писав після війни про єврейські партизанські групи і загони Волині, що вони, «почавши свою бойову діяльність майже без зброї..., згодом неодноразово постачали зброю сусіднім загonom — все за рахунок трофейної зброї, захопленої в боях проти ворога»³². За даними М. Місюри, у його загоні на початку 1943 р. воювали й українці, й білоруси, і поляки, й 80 євреїв³³.

Найактивнішим партизанським загonom Західної Волині був загін, яким керував Микола Коніщук — партизанська кличка «Крук», колишній голова сільради у с. Грива. З самого початку загін складався з 17 партизанів-євреїв, але і в подальшому вони становили в ньому значну частину (навесні 1944 р. — біля 34 %). А. Бринський зазначав, що загін Крука зріс до 120 чоловік, а на останньому етапі в ньому налічувалося вже 700 бійців. Загін здійснював диверсійні операції, і «цю роботу круківці проводили блискуче. На бойовому рахунку загону більш як сто підірваних військових ешелонів»³⁴. Багато бійців загону Крука віддали своє життя в боротьбі проти гітлерівських окупантів.

Х. Грушка, який брав участь у знищенні чотирьох німецьких ешелонів, згадував: «До загону ввійшли євреї, яким пощастило втекти з гетто. Вони мали помститися за загиблих. Командував загonom Коніщук. Взводами командували І. Райхман, М. Едельштейн, Б. Лорбер. Ми брали участь у багатьох боях, під укіс пустили десятки ворожих ешелонів. Крім того, ми виробляли тол. Цією справою керував Ю. Кіршенбаум. У боях загинуло багато наших, серед них дівчина Рая Плюс, на рахунку якої було шість ворожих ешелонів, і командир взводу М. Едельштейн»³⁵.

Мужній і вмілий партизанський командир із загону Коніщука Йосип Бланштейн особисто знищив 18 озброєних ворогів, підірвав 11 ворожих ешелонів і 8 автомашин, брав участь у розгромі роти гітлерівських солдатів у с. Повурськ, у руйнуванні важливого залізничного мосту на ділянці Камінь-Каширський—Ковель. Самовіддано билися і загинули брати Йосипа Абрам і Герш Бланштейни³⁶.

Бригада Бринського піклувалася про долю єврейського населення, яке складалося з втікачів з гетто і зосереджувалося в чотирьох цивільних таборах. Табори пересувалися разом з підрозділами бригади, а при появі карателів їх перекидали під охороною партизанів у більш безпечні місця. Поступово, в міру забезпечення загонів зброєю, вся молодь, чоловіки і жінки середнього віку перейшли до бойових загонів. У таборах залишилися тільки старі і діти. Але й вони всіляко допомагали партизанам.

«Неоціненні послуги,— згадував А. Бринський,— подавав нам єврейський табір круківського загону». В ньому було велике господарство. Люди скошували сіно, сіяли і збирали жито і пшеницю. На території круківського табору працювали млин і пекарня, які забезпечували хлібом бойові загопи. В таборі знаходився госпіталь. Але найбільш цінне, що було в цьому таборі для партизанів,— це майстерня боеприпасів. З німецьких снарядів видобувався тол, який використовували для виготовлення бомб і мін. Майстерня знаходилася в лісі поблизу Вольської Волі. Більш як 15 тонн вибухівки передав партизанам єврейський табір.

Справа була важкою і небезпечною. Під час виготовлення боеприпасів загинули 16-річний П. Райтер і 13-річний Ц. Цвейбель з містечка Маневичі. Завершуючи доповідь про в'язнів гетто в бригаді, полковник А. Бринський наголошував, що багато євреїв, «вливаючись до сім'ї партизанів, незабаром ставали відважними бійцями і командирами»³⁷.

Найбільш відомим єврейським партизанським формуванням на Волині була рота «дяді Михайла». «Дядя Михайло» — це 40-річний інженер і підприємець з містечка Корець на Рівненщині Моше Гільденман. Коли стало відомо про наступне тотальне знищення тут євреїв, в'язні гетто намагалися маленькими групами тікати до лісу. В ніч на 24 вересня 1942 р. у призначеному місці в лісі зустрілися 22 юнаки. В них не було ні зброї, ні карт, ні проводирів. Вони обрали командиром М. Гільденмана і попрямували ліською стежкою на північ. 10 жовтня 1942 р., влаштувавши засідку, «озброєні» ломаками і кілками, вони знищили групу німецьких урядовців і поліцейський ескорт, що їх супроводжував. На початку листопада було атаковано поліцейський пост у Вежицях, захоплено 12 гвинтівок, 4 ручні кулемети. Цей вдалий бій дав змогу забезпечити кожного партизана загону Гільденмана особистою зброєю³⁸.

В січні 1943 р. партизани загону зустрілися в лісах Рівненщини із з'єднанням генерала А. Сабурова. Загін увійшов до складу з'єднання і був реорганізований. Генерал Сабуров дозволив М. Гільденману сформувати окрему роту з 31 бійця, яка одержала назву «Єврейська рота дяді Михайла». Вона діяла як самостійний підрозділ на півночі Житомирщини до самого визволення цього району в грудні 1943 р. Останньою партизанською акцією цієї роти була допомога одній з дивізій 13-ї армії, за що Гільденман одержав особисту подяку від генерал-полковника Пухова³⁹.

Перелік бойових дій партизанів під командуванням і за особистою участю М. Гільденмана досить значний і різноманітний. На їх рахунок пснад 150 бойових операцій, десятки пушених під укис залізничних ешелонів з живою силою, озброєнням і боеприпасами ворога, кілька тисяч закладених на шляхах мін, визволення більше трьохсот в'язнів з різних німецьких таборів. Командира роти іноді називали «королем євреїв»

партизанів» — така була сила особистого прикладу і впливу «дяді Михайла»⁴⁰.

В більш складних і несприятливих умовах билися проти нацистів та їх пособників партизани-євреї на території Прикарпаття. Тут набагато менше було радянських партизанів, у лісах панували формування УПА, більш значною була насиченість території охоронними підрозділами гітлерівців і допоміжною поліцією. Менш сприятливими порівняно з північною Волиною були й умови місцевості.

Підпільники-втікачі з гетто Бродів і Львова навесні 1943 р. створили спільний партизанський загін. Його базу було закладено в районі лісової вузькоколійки поблизу Бродів. Ініціатором створення партизанської бази і партизанського загону була єврейська бойова організація у Бродях на чолі з С. Вейлером і Я. Ліндером, започаткована восени 1942 р.⁴¹. На кінець квітня 1943 р. чисельність лісового загону зросла до 80 бійців. Переважали колишні в'язні бродівського гетто, але значну частину становили прибулі зі Львова. Командиром партизанського загону було обрано Я. Ліндера, а його заступником — Е. Горовича зі Львова⁴².

Єврейських партизанів переслідували охоронні і поліцейські формування. Прорватися до Волині, де просторі лісові масиви, їм не вдалося. Проте партизанський загін Ліндера—Горовича за недовгий строк здійснив кілька успішних операцій. Поблизу села Соколівка бійці загону вивели з ладу скипидарну фабрику, яка працювала на окупантів. Було здійснено напад на каменярню в Сасові, де знаходився табір примусової праці. Під час операції партизани захопили 50 кілограмів динаміту. Інженер Меєр Файерштейн використав його для виготовлення мін. Однією такою міною було підірвано німецький ешелон біля станції Красне, за 40 кілометрів від Бродів. На підході до Бродів було знищено головний німецький пост. Єврейська бойова організація звернулася до в'язнів бродівського гетто із закликом чинити опір окупантам, «як це роблять герої-повстанці варшавського гетто». На початку травня 1943 р. до лісового партизанського загону приєдналася велика група єврейської молоді, якій вдалося втекти з гетто Бродів⁴³.

Штаб і партизанські групи лісового загону весь час перебували в русі. 16 травня 1943 р. гітлерівці виявили їх, і наступного дня два німецькі батальйони, жандарми і рота місцевої поліції оточили партизанський табір. Жорстока сутичка в урочищі Барєучіна точилася кілька годин. У бою загинуло 30 партизанів. Залитий кров'ю Я. Ліндер встигнув знищити кількох німців, що наближалися. Він відстрілювався до останнього патрона. Смертю хоробрих загинув і його заступник Е. Горович (Мундик). Окремі бойовики, витративши всі патрони, приймали ціаністий калій, але жоден не склав зброї. Лише кільком партизанам вдалося вирватись з оточення⁴⁴.

В єврейських партизанських загонів Західної Волині і Прикарпаття були різні долі, але спільні труднощі: відсутність бойового досвіду, брак зброї і боеприпасів, загроза з боку різних лісових формувань, складність у встановленні і розвитку контактів, зокрема з радянськими партизанами. Встановлення таких контактів часто супроводжувалося втратою командної й оперативної самостійності, а в окремих випадках — вилученням зброї.

Наведемо кілька прикладів про те, як ставилися окремі командири партизанських загонів до втікачів з гетто. Особливо войовничим анти-семітським запалом відзначався командир одного із загонів бригади Бринського І. Насекін, що прибув до Волині з Білорусії. Він і деякі його підлеглі прагнули довести А. Бринському, що загін Коніщука зайнятий не боротьбою проти окупантів, а врятуванням євреїв, які втекли з гетто і ховаються в лісах. Насправді, за свідченням А. Бринського, саме загін Насекіна «був бездіяльним..., мали місце випадки мародерства і здирства. Особисто Насекін пиячить і в п'яному вигляді поводить

себе обурливо... Взаємовідносини з населенням склались ненормальні... Та і в самому загоні була та ж система: Насекін намагався керувати за допомогою маузера, люди його страхались...»⁴⁵.

За спогадами Д. Лорбера, Насекін планував атакувати загін Коні-щука і ліквідувати єврейський цивільний табір. Пізніше він спробував знищити групу єврейської молоді з Ковеля, захопити чуже військово спорядження. За всі ці дії Насекіна було відкликано до з'єднання Лінкова («Баті»), звідки він прийшов, засуджено до вищої міри і розстріляно. Сувора дисципліна, запроваджена Бринським у загонах, зменшила масштаби свавілля і неморальних дій, спрямованих як проти місцевого населення, так і проти євреїв — партизанів і цивільних осіб⁴⁶.

Деякі архівні партизанські документи розповідають про рішучі заходи, які застосовувалися командуванням партизанських з'єднань, щоб подолати дії, спрямовані на розпалювання міжнаціональної ворожечі, зокрема юдофобії. Особливий відділ 2-ї партизанської бригади, яка діяла на Вінниччині, засудив командира загону ім. Кірова М. М. Кореневського до страти за самочинні розстріли партизанів і грабіж населення⁴⁷.

Сьогодні досить складно визначити навіть орієнтовно чисельність радянських партизанів-євреїв. Д-р Арад, не наводячи джерел підрахунку, стверджує: «В окупованих районах Радянського Союзу діяло приблизно 25—30 тис. єврейських партизанів»⁴⁸.

Скільки ж з них воювало в радянських партизанських формуваннях на території України? В 1946 р. були підготовлені статистичні дані про особовий склад радянських партизанів України. Ці матеріали, розроблені членом Комісії АН з історії Великої Вітчизняної війни в Україні О. К. Бобишкіним, не були надруковані і збереглися лише як архівні документи. Але вони і зараз становлять значний інтерес. У партизанському русі на Україні брали участь представники 62 національностей⁴⁹.

Дані про національний склад партизанів України взяті на 98,5 тис. чол., хоча, за відомостями УШПР, на території України діяло майже 200 тис. партизанів. За матеріалами Бобишкіна, в Україні воювали 1078 партизанів-євреїв (1,2 % від загальної кількості партизанів)⁵⁰. Ці цифри, на нашу думку, є суттєво заниженими. Наведемо кілька аргументів. За книгою списків особового складу вінницької партизанської бригади (командир — А. Г. Кондратюк), в бригаді воювали 154 євреї, а за статистичними даними Бобишкіна, в бригаді значаться тільки 53 євреї⁵¹. В Рівненському партизанському з'єднанні генерал-майора В. Бегми налічувалося 308 бійців і командирів — євреїв⁵², а за даними довідки О. Бобишкіна — 102 чол. Цю невідповідність статистичних матеріалів Комісії АН України фактичному стану речей можна було б продовжити, але справа не в кількості прикладів чи аргументів.

За нашими підрахунками, тільки на території Західної Волині (Волинська і Рівненська області) восени 1943 р. у складі 5 радянських партизанських з'єднань билися проти окупантів понад 900 партизанів-євреїв⁵³. Інші підрахунки наводить дослідник Яд Вашем д-р Ш. Спектор у своїй книзі «Холокауст євреїв Волині» (мова англ.), що вийшла в Єрусалимі 1990 р. Він стверджує і доводить, що тільки на Волині у складі 12 радянських партизанських з'єднань і загонів налічувалося від 1700 до 1900 бійців-євреїв, які становили 14 % усіх радянських партизанів у цьому регіоні України⁵⁴. Слід враховувати і той фактор, що чимало євреїв приходили до загонів, приховуючи свою національність, змінивши документи, прізвища, імена.

У Чернігово-Волинському партизанському з'єднанні О. Ф. Федорова, за списками особового складу, налічувалося 155 бійців і командирів — євреїв (дані неповні, оскільки підраховані з трьох чвертей облікового складу). Комісаром одного із загонів, що входив до з'єднання, був кадровий військовий Яків Письменний. Під його командуванням у

травні 1944 р. партизани загону визволили с. Тур Волинської області, знищивши 72 ворожих солдатів і офіцерів, захопивши в полон 67 чол.⁵⁵ Іншим партизанським загonom керував А. Ліхтенштейн з Мелітополя.

Тяжко поранений танкіст Самуїл Готсбан у серпні 1941 р. потрапив до ворожого полону. Незабаром йому вдалося втекти з табору і знайти шлях до партизанів О. Ф. Федорова. У двох боях він особисто знищив 18 ворожих солдатів. Але Готсбан став не тільки сміливим стрільцем, а й вправним диверсантом-підривником. Разом з іншими партизанами він вивів з ладу 6 паровозів і 72 вагони з військовим вантажем⁵⁶.

На бойовому рахунку командира взводу з Чернігово-Волинського з'єднання Олександра Маргуліса 10 знищених німецьких солдатів і 2 офіцери. Бійці взводу і його командир відзначилися при здобутті міста Брагін у 1943 р., а також у бою під Ковелем у лютому 1944 р. В останньому бою О. Маргуліс загинув смертю хоробрих. Медсестра Друся Баскіна винесла з поля бою 49 поранених бійців і командирів. Другий «фах» Баскіної — досвідчений підривник⁵⁷.

Техніку-лейтенанту Семену Юдовичу, що контуженим опинився у ворожому полоні, поталанило втекти з табору у Бобруйській фортеці і приєднатися до партизанів у клітнянських лісах на Брянщині ще в грудні 1941 р. У вересні 1942 р. С. Юдович перейшов до партизанського з'єднання О. Ф. Федорова. Енергійний і наполегливий, він швидко завоював авторитет у диверсійному взводі, до якого був зарахований. Згодом взвод було реформовано у численну диверсійну групу з'єднання, політрукком якої було призначено С. Юдовича⁵⁸. До листопада 1943 р. на бойовому рахунку групи було 96 підірваних ворожих ешелонів. Дефіцит вибухівки примусив підривників, як згадує Герой Радянського Союзу В. І. Клоков, перейти на міни з кілограмовим набоем. Ці міни ставили «на кийки» на момент наближення ешелону, що досить небезпечним було для мінера. При найменшій необачності міг відбутися передчасний вибух. Саме такими мінами було підірвано ще три фашистські ешелони. Сотий ворожий ешелон — «ювілейний» — пустив під укiс Семен Юдович. Це відбулося 7 листопада 1943 р. на стратегічній магістралі Ковель — Рівне⁵⁹.

У бойовій атестації партизана зазначається, що він «брав участь у багатьох боях з німецько-фашистськими загарбниками, особисто знищив 17 німецьких катів..., виявив мужність, сміливість і вміння керувати підрозділом. Неодноразово керував диверсійними операціями на залізниці, особисто мінував полотно 11 разів, підірвав 11 німецьких ешелонів з військами і технікою. Внаслідок його підривної роботи знищено 11 паровозів, 76 вагонів з військами і вантажем, вбито й поранено 320 німецьких солдатів та офіцерів»⁶⁰.

Не можна не згадати підлітків-партизанів у Чернігово-Волинському з'єднанні. Мишко Давидович до війни закінчив чотири класи. Після загибелі матері разом із сестрою він подався до злинських лісів, розшукав партизанів, пізніше потрапив до з'єднання О. Федорова. Він став партизанським зв'язковим і розвідником. Під час виходу з оточення невелика група розвідників зіткнулася з німецькою засідкою. Всі загинули. Мишка було тяжко поранено. Коли шість німців впритул наблизилися до нього, він потягнув за кільце гранати. Йому було 13 років⁶¹.

Слід зазначити, що в списках особового складу загонів Чернігово-Волинського партизанського з'єднання в графі «відомості про родину», де мова йде про бійців-євреїв, у багатьох випадках є запис «родину розстріляно німцями». Є й такі записи: «жонатий, родина в загоні». Про це згадував і командир з'єднання О. Ф. Федоров. «Чимало євреїв, — писав він, — приходило до нас цілими сім'ями. Чоловіки воювали, а старі, жінки і підлітки працювали у нашому «тилу». Пам'ятаю кілька таких родин — Якубовичі, Карасики, Давидовичі, Сировські, Непомнящі»⁶².

У Сумському з'єднанні партизанських загонів, на основі якого у 1944 р. було сформовано 1-у українську партизанську дивізію ім. С. А. Ковпака, воювали 97 бійців і командирів — євреїв. Помічником начальника штабу з'єднання був майор С. Стрільцов, командирами взводів — О. Зільберглейт, П. Шепшинський, Й. Горенштейн. Старшина батальйону Д. Цирлін «брав участь у 39 боях проти німецьких окупантів, під час яких виявив себе мужнім і сміливим командиром»⁶³. Старший сержант Л. Геллер відзначився у 20 бойових операціях. 18 березня 1944 р., перебуваючи з роєм у розвідці, він зіткнувся з німецькою заставою. Не втрачаючи ініціативи, з ходу атакував противника, примусив його тікати і захопив значні трофеї. З першого дня нацистської окупації (27 серпня 1941 р.) в глухівському партизанському загоні воював С. Хотимський, колишній завідуючий Глухівським райфінвідділом. На його бойовому рахунку вдалі диверсії, запеклі сутички з карателями. 16 березня 1942 р. у бою поблизу с. Старше він загинув⁶⁴.

Командир полку 1-ї української партизанської дивізії П. Брайко у своїх спогадах згадує Григора Лубенського, який у критичну хвилину бою очолив взвод і вміло керував ним. У березні 1943 р. під час жорстокої тригодинної боротьби з переважаючими силами карателів поблизу с. Нова Красниця цей взвод тримав позицію (як було наказано) до моменту, коли на партизанському аеродромі приземлилися радянські літаки. В цьому бою Г. Лубенського було смертельно поранено. «Ми втратили, — зазначив П. Брайко, — одного з кращих партизанів, відважного, чудового командира»⁶⁵.

Семєн Добкін прийшов з оточення до партизанських загонів Ковпака ще в березні 1942 р. Очолив штаб партизанського батальйону. В бойовій характеристиці записано: «Вміло і правильно з позицій тактики керував штабом і бойовими операціями батальйону. Брав участь у 86 боях, де показав себе стійким і мужнім воїном. Особисто очолював батальйон в атаках»⁶⁶. Начальником медичної служби 1-ої української партизанської дивізії було призначено Надію Маєвську. Тільки «завдяки виключній енергії лікаря Н. Маєвської 75 % загальної кількості поранених бійців і командирів поверталися у стрій». Врятовано і виліковано у з'єднанні понад 500 партизанів⁶⁷.

Партизанський загін під командуванням Г. Розенבלата, основу якого становили колишні в'язні з містечка Софіївка зустрівся в лісі на півночі Рівненщини із з'єднанням С. А. Ковпака й увійшов до його складу. В лавах з'єднання євреї-партизани пройшли сотні кілометрів, беручи участь у карпатському рейді. Під час рейду вчитель Х. Вотчин, Й. Глуз і А. Купер із загону Розенבלата сформували з визволених в'язнів гетто м. Скалата 7 єврейську роту, яка відважно билася проти окупантів, втративши у боях більшу частину свого складу. Г. Розенבלата і Х. Вотчина було нагороджено медаллю «За відвагу»⁶⁸.

Партизани-євреї у складі Рівненського з'єднання, яким командував В. Бегма, брали участь у визволенні населених пунктів на півночі Рівненщини та у боях на підступах до обласного центру наприкінці січня 1944 р. Бойові характеристики партизанів, командирів і бійців загонів з'єднання змістовні і високі. Про Х. Вольпера зазначається: «За час перебування в партизанах брав участь у 10 підвигах військових ешелонів, знищенні 5 автомашин, руйнуванні 2 шосейних мостів і водокачки»⁶⁹. Бакальчук Григор — політкерівник артдивізіону, брав участь у багатьох диверсіях і боях з німецькими окупантами. Як згадує В. А. Бегма, артилерійська група Г. Бакальчука в бою за м. Цумань у січні 1944 р. влучними пострілами знищила чотири вогневих точки, два дзоти, понад сотню гітлерівців⁷⁰. Серед 50 бійців артдивізіону і підривної групи проти окупантів воювали 14 партизанів-євреїв.

Наведемо характеристики ще двох медиків з'єднання. Лікар Борух Ерліх: «У партизанському загоні — з вересня 1942 р. Очолив санітарну частину загону. Брав участь у всіх бойових операціях. Завжди

надавав допомогу бійцям на полі бою. В тяжких умовах в тилу ворога завжди хворих забезпечував перев'язочним матеріалом і медикаментами. В загоні організував курси санітарів». Лікар Олександр Герц: «Завдяки його чесній і самовідданій праці санчастина загону була зразковою, а смертності від хвороб не було зовсім, оскільки не було інфекційних захворювань. Брав безпосередню участь у боях, подавав першу допомогу під вогнем ворога. Являє собою взірць лікаря партизанського загону»⁷¹. Всі характеристики підписані командиром з'єднання генерал-майором В. Бегмою і комісаром М. Корчевим.

У складі вінницької партизанської бригади, яку очолював Анатолій Кондратюк, вели боротьбу проти окупантів представники 30 національностей⁷². Бригада складалася з трьох загонів-полків. Крім того, при з'єднанні було створено єврейський партизанський загін з 96 бійців, яким командував Давид Мудрик⁷³. Масштаб дій бригади був значним і різноманітним: від диверсійних операцій і нападів на окремі німецькі підрозділи та окупаційні служби до визволення великих населених пунктів Вінниччини.

Комісарами батальйонів бригади були О. Бліндер і Б. Золотарьов, політкерівником роти — Л. Шварцштейн, який виявив у боях особливу мужність і військову майстерність. Серед тих, хто, згідно з наказом по з'єднанню, найбільш відзначився у партизанських боях були ройовий М. Філіппов, рядові Г. Іntenзон, І. Вінницький, М. Галузинський, М. Скобинський⁷⁴.

На початку 1943 р. у ворожий тил було десантовано організаторську групу з 13 чол. на чолі з М. Г. Салаєм. Серед десантованих були І. Мейтін, І. Шкловський, А. Каменський⁷⁵. Група започаткувала Полтавське партизанське з'єднання, командиром якого було призначено М. Салая. Його заступником став майор І. Мейтін, помічником по розвідці — Р. Монгейт, комісаром загону — І. Шкловський. Влітку 1943 р. у з'єднанні налічувалося 650 партизанів, які успішно діяли проти окупантів на Чернігівщині і Полтавщині⁷⁶.

Найбільший партизанський загін з'єднання очолив Олександр Каменський. У 1941—1942 рр. він працював заступником директора Московського авіазаводу. В січні 1943 р. він звернувся в партійні органи із заявою-проханням направити його до партизанського загону в Україну. Після короткострокового навчання в спецшколі його прохання було задоволено. В бойовій атестації, підписаній начальником УШПР генералом Строкачем, зазначається: «На посаді командира загону виявив великі організаторські здібності, внаслідок чого загін зріс до 265 чол. і являв зразок дисципліни, сміливості і хоробрості. Знищено з травня 1943 року по січень 1944 року 13 танків, 49 автомашин, пушено під укіс 15 ешелонів..., підірвано 4 мости. Загін Каменського подав величезну допомогу 654 стрілецькому полку й артдивізіону, забезпечивши вихід з оточення та їхнє з'єднання з 15 стрілецьким корпусом 13-ї армії»⁷⁷.

У складі київського партизанського з'єднання — командир І. А. Хитриченко — вели боротьбу проти гітлерівських окупантів 63 бійці і командири-євреї. Підричники з'єднання П. Шленський і Д. Гороховський на початку жовтня 1943 р. зуміли при наявності великої ворожої охорони закласти пакети з толом під міст через річку Ірпінь. Міст довжиною до 150 метрів було зруйновано. Під час вибуху було піднято в повітря автомашину з 12 гітлерівцями, що рухалася по мосту. Один із загонів з'єднання очолював Б. Міндич. У червні 1943 р. група партизанів на чолі з ним підірвала підземний кабель, що вів до Берліна, знищила під час нічного бою 25 ворогів. У липні партизани загону розгромили приміщення поліції в с. Бабинцях, у вересні зірвали вивіз окупантами зерна, диверсійна група загону підірвала три ворожі ешелони і на ділянці Ворзель — Тетерів пошкодила полотно залізниці. На бік партизанів з липня по вересень 1943 р. перейшло 150 поліцаїв і козаків.

Загін Міндича, що налічував восени 1943 р. 95 бійців, організував оборону кількох сіл від відступаючих власівців. Командир загону передав достовірні розвідувальні дані і зброю командуванню 1-го гвардійського кавкорпусу, зокрема, 2 кулемети, 58 автоматів і гвинтівок, а також 14 коней⁷⁸.

У Кам'янець-Подільському партизанському з'єднанні ім. Ф. Михайлова (командир — А. З. Одуха) начальником радіовузла був М. Фурман. У бойовій характеристиці підкреслюється, що він у виключно складній обстановці оточення зумів винести з бою і зберегти радіомайно. З червня 1943 р. по квітень 1944 р. він передав 380 і прийняв 200 радіограм, що забезпечило систематичний безперебійний зв'язок з'єднання з УШПР. Як керівник радіозв'язку виявив неабиякі командирські здібності⁷⁹.

У складі з'єднання партизанських загонів Кіровоградської області сміливо діяв командир розвідувально-диверсійної групи Кам'янського загону А. Цемберг, колишній підпільник. Під час об'єднання з частинами Червоної армії ця група знищила 19 фашистів і захопила в полон 49. Полонених було передано 111-й Олександрійській стрілецькій дивізії. За відмінні бойові дії А. Цемберга було представлено до урядової нагороди⁸⁰.

Участь євреїв у підпільній і партизанській боротьбі проти гітлерівських окупантів в Україні була пов'язана з численними втратами і великими труднощами. Тисячі євреїв віддали життя під час боротьби у підпіллі, повстань в гетто, у партизанському русі. А труднощі в значній мірі переборювалися самовідданістю і сміливістю борців. Велике значення мали допомога і людяне ставлення багатьох партизанів і партизанських командирів — українців, росіян, інших — до євреїв.

Бойова діяльність євреїв у складі радянських партизанських формувань і підпілля в Україні — це яскрава сторінка боротьби проти гітлерівських загарбників. Вони внесли певний вклад у спільну антифашистську боротьбу всіх народів колишнього СРСР.

¹ Держ. арх. Рівнен. обл., ф. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 210.

^{1a} «Черная книга». — Иерусалим, 1980. — С. 55.

² Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews 1941—1944. — Jerusalem, 1990. — Map № 2. — P. 224.

³ Archiwum Centralnej Zydowskiej Komisji Historyczney w Polsce, m. 1670. — Archiwum ZJH w Warszawie.

⁴ Ruch podziemny w ghettach i obozach (Materialy i dokumenty). Warszawa — Łódź. — Kraków, 1946. — S. 100—103; Spector Shmuel. — Op. cit. — P. 216—217.

⁵ Шульмейстер Ю. А. Гитлеризм в истории евреев. — К., 1990. — С. 176.

⁶ Арх. Яд Вашем. — № М—І/Е—1005/895, 548/489; Літопис Борщівщини. — Борщів, 1993. — Вип. 4. — С. 12.

⁷ Хонигсман Я. Катастрофа львовського єврейства. — Львов, 1993. — С. 42.

⁸ Ruch podziemny w ghettach i obozach... — S. 155.

⁹ Цит. за: Шульмейстер Ю. А. Указ. соч. — С. 177.

¹⁰ Гельстон И. Счастье — умереть в бою // Высокий замок. — 1991. — 23.11.

¹¹ Biuletyn GKBZN w Polsce. Sprawozdanie Kasmana. — Warszawa. — T. VI. — S. 176—181.

¹² Ruch podziemny w ghettach i obozach... — S. 191—193.

¹³ Там же. — С. 194.

¹⁴ Там же. — С. 194—198.

¹⁵ Хонигсман Я. Указ. соч. — С. 49—50.

^{16—17} Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага. — К., 1985. — С. 19; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 169, арк. 154; Держ. арх. Київ. обл., ф. 5, оп. 2—6, спр. 176, арк. 147—148.

¹⁸ Арх. Яд Вашем, ф. 0—33/2682.

¹⁹ Держ. арх. Одес. обл., ф. 92, оп. 1, спр. 25, арк. 86; спр. 31, арк. 1—3.

²⁰ Арх. Яд Вашем, ф. М—33/313.

²¹ Держ. арх. Дніпропетр. обл., ф. 19, оп. 8, спр. 1, арк. 60, 61.

²² Там же, арк. 125.

²³ Там же, арк. 122, 126.

²⁴ Там же, арк. 123.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 125.

- ²⁶ Там же, ф. 62, оп. 5, спр. 18, арк. 285; Партизанская дружба. Воспоминания о боевых делах партизан-евреев, участников Великой Отечественной войны.— М., 1948.— С. 120—121.
- ²⁷ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 5, спр. 18, арк. 286; ф. 117, оп. 1, спр. 1, арк. 29—48; спр. 18, арк. 3—4.
- ²⁸ Держ. арх. Одес. обл., ф. 92, оп. 1, спр. 1, арк. 9 зв., 15 зв., 17 зв.
- ²⁹ Spector Shmuel.— Ор. cit.— Р. 278.
- ³⁰ Арх. Яд Вашем, 03/2375.
- ³¹ Spector Shmuel.— Ор. cit.— Р. 279.
- ³² Партизанская дружба...— С. 72.
- ³³ Бегма В. А., Кизя Л. Е. Шляхи нескорених.— К., 1977.— С. 186.
- ³⁴ Партизанская дружба...— С. 72, 73.
- ³⁵ Арх. Яд Вашем, 03/2375.
- ³⁶ Держ. арх. Волин. обл., ф. 597, оп. 1, спр. 46, арк. 5, 6, 32.
- ³⁷ Партизанская дружба...— С. 75—79.
- ³⁸ Арх. Яд Вашем, 033/521.
- ³⁹ Там же, 033/524.
- ⁴⁰ Голос инвалида войны.— 1989.— № 2.— С. 48—49.
- ⁴¹ Ruch podziemny w ghettach i obozach...— S. 154—155.
- ⁴² Archiwum ŻIH w Warszawie. Pamiętnik № 170 S. Weilera.
- ⁴³ Ruch podziemny w ghettach i obozach...— S. 160—161.
- ⁴⁴ Там же.— С. 162—164.
- ⁴⁵ Бринский А. По ту сторону фронта. Воспоминания партизана.— М., 1958.— С. 380—384.
- ⁴⁶ Арх. Яд Вашем, 03/2367.
- ⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 116, оп. 1, спр. 7, арк. 95.
- ⁴⁸ Арад И. Холодаст. Катастрофа европейского еврейства. Яд Вашем.— Иерусалим, 1990.— С. 86.
- ⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 15.
- ⁵⁰ Там же, арк. 16.
- ⁵¹ ЦДАГО України, ф. 116, оп. 1, спр. 27, арк. 23, 44, 56—60; ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 16, 21, 45.
- ⁵² Держ. арх. Рівнен. обл., ф. 1, оп. 1, спр. 14, арк. 21.
- ⁵³ Підрахунки зроблені за: ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 113, 114, 119, 125, 127, 129; ф. 64, оп. 1, спр. 31—38, 42, 62; Держ. арх. Рівнен. обл. ф. 1, оп. 1, спр. 14а, 21; Партизанская дружба. Воспоминания о боевых делах партизан-евреев, участников Великой Отечественной войны.— М., 1948.— С. 69—79, 128—131.
- ⁵⁴ Spector Shmuel. Ор. cit.— Р. 322—323.
- ⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 64, оп. 1, спр. 31—38, 42, 62; спр. 103, арк. 36—38.
- ⁵⁶ Там же, спр. 34.
- ⁵⁷ Там же, спр. 56, арк. 130—132; Партизанская дружба...— С. 61—62.
- ⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 5, спр. 132, арк. 46—47.
- ⁵⁹ Із свідoctва С. Юдовича—диктофонний запис зроблено С. Єлисаветським у травні 1994 р. у м. Рівному.
- ⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 5, спр. 132, арк. 46; Клоков В. И. Два партизана // Партизанская дружба...— С. 139—140.
- ⁶¹ Давидзон Я. Уходили в поход партизаны.— К., 1975; Орлята партизанских лесов.— К., 1979.— С. 87—93.
- ⁶² Партизанская дружба...— С. 67.
- ⁶³ ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 114, 119, 127; спр. 119, арк. 35, 50, 54.
- ⁶⁴ Там же, спр. 127, арк. 31; спр. 125, арк. 68.
- ⁶⁵ Партизанская дружба...— С. 28—30.
- ⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 126, арк. 42, 42 зв.
- ⁶⁷ Там же, спр. 125, арк. 39, 39 зв.
- ⁶⁸ Там же, спр. 127, арк. 102—104; Голос инвалида войны.— 1989.— № 2.— С. 27, 49—50.
- ⁶⁹ ЦДАГО України, ф. 69, оп. 1, спр. 12, арк. 31.
- ⁷⁰ Бегма В. А., Кизя Л. Е. Назв. праця.— С. 455.
- ⁷¹ ЦДАГО України, ф. 69, оп. 1, спр. 17, арк. 143; спр. 12, арк. 167, 190; спр. 13, арк. 37.
- ⁷² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945.— К., 1975.— Т. 3.— С. 419.
- ⁷³ Держ. арх. Вінниц. обл., ф. Р—6022, оп. 1, спр. 36, арк. 11—13.
- ⁷⁴ ЦДАГО України, ф. 116, оп. 1, спр. 30, арк. 55, 57, 67, 68.
- ⁷⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945.— К., 1968.— Т. 2.— С. 184.
- ⁷⁶ ЦДАГО України, ф. 95, оп. 1, спр. 18, арк. 21.
- ⁷⁷ Там же, ф. 62, оп. 5, спр. 41, арк. 218.
- ⁷⁸ Там же, ф. 77, оп. 1, спр. 11, 12, 13, 14; спр. 1, арк. 131—132; ф. 166, оп. 2, спр. 32, арк. 2—8.
- ⁷⁹ Там же, ф. 96, оп. 1, спр. 57, арк. 78.
- ⁸⁰ Держ. арх. Кіровогр. обл., ф. 429, оп. 3, спр. 19, арк. 132.